

Спочатку було «Слово»: від радощів злету до падіння у прірву... (Розстріляне відродження)

Л. В. Турчина

Запорізький національний технічний університет
lturchina@ukr.net

І. М. Спудка

Запорізький національний технічний університет
rishaua@ukr.net

Ключові слова:

Стаття розглядає питання, що відбувалися у період з 1930 до 1937 років навколо й у середині славнозвісного будинку «Слово», розташованого у середмісті м. Харкова – тодішній столиці УРСР. Йдеться про мешканців 68 помешкань та людей, які там проживали. З'ясовано, що для письменників за їх гроші було створено комфортні у порівнянні з іншими містянами умови проживання. У подальшому це було використано на користь правлячої комуністичної партії. Автори здійснили спробу проаналізувати питання, висвітлені у більшості з відомих на цей час літературі та джерелах. Зокрема, розташування помешкань, прізвища людей, які в них проживали; архітектурні «викрутаси» тих років й відсутність ліфтів при наявності солярію на даху будинку; процеси тотальної телефонізації й «моди», притаманні пожилцям.

Originally there was the «Word»: from the joy of the take-off to the chaos... (Executed renaissance)

L. V. Turchina

Zaporizhzhia National Technical University

I. M. Spudka

Zaporizhzhia National Technical University

Key words:

The article deals with the issues occurred in the period from 1930 to 1937 around and in the middle of the famous house «Word» located in the middle of the city Kharkiv, on that time the capital of the USSR. It is said about the inhabitants of 68 dwellings and people who lived there.

It was found that comfortable living conditions compared with other cities was created out for writers for their money. Later it was used in favor of the ruling Communist Party. It was emphasized a housing construction in a cooperative way reflected the general practice of those years. So, various branch houses such as «Red Banker», «Medik» etc were appeared. However, the house «Word» was special at least because of similarity with the letter «С» from the height of the bird's eye. It is interesting that the authors know about another a similar house in Zaporizhzhya.

The architect of that house was Mikhail Dashkevich. He designed it in the traditions of constructivism. The house had five floors, 68 apartments. Four apartments were assigned to administrative staff. The «manager» of the house lived in apartment number 1. Street-cleaner who acted as witness to the search at the arrests of writers lived in apartment number 2 traditionally. The architectural «frills» of those years were a lack of elevators and the presence of a solarium on the roof of the house as well as shared showers on the 6th floor.

The authors analyzed the issues highlighted in most of well-known literature and sources. For the most part, Volodymyr Kulish' memoirs, the famous playwright's son of the Shot Revival Mykola Kulish were drawn attention. In particular, inhabitants had the process of total telephony and «fashion» and the location of the dwellings, the names of the people who lived in them.

Мешканці будинку «Слово», вони ж представники творчої інтелігенції – еліта нації, люди, які творили, за великим рахунком, ідеологію й мали за собою тисячі, якщо не мільйони, прихильників. Переважна більшість з них були за походженням українцями, творчо сформувалися за доби українізації, то й представляли інтереси українського народу. Тогочасною термінологією це називалося «місцевим націоналізмом» [1]. І не зважаючи на те, що СРСР іменувався тоді федерацією рівноправних народів, це вважалося у 1930-х роках найтяжчим злочином. З 1920 року столицею УСРР було місто Харків. Його близькість до кордону з РСФСР цілком влаштувала можновладців з центру й ніхто на початках нового режиму не мав намірів переносити столицю до іншого місця. Відповідно й забудова нової столиці відбувалася з гігантським розмахом.

Продуманість советської влади щодо концентрації в одному місці найталановитіших митців української культури чітко проявилася у будівництві й заселенні кооперативного будинку «Слово». З іншого боку, це було втіленням тодішньої тенденції планувальників стосовно спорудження «нового соціалістичного побуту». Так були побудовані й інші будівлі галузевого напрямку. Зокрема, будинки «Червоних Банкірів», «Медик» та інші. Споруда для письменників, збудована наприкінці 1920-х років кооперативом літераторів, мала адресу вул. Червоних Письменників, 5 (згодом вул. Культури, 9; провулок Барачний, 9; провулок Покровського, 9). Легендарна будівля, яку наприкінці 1930-х років у народі стали називати спочатку «КПЗ» (з російської – «камера предварительного заключения»), а згодом «Крематорієм», через події, що відбувалися навколо неї.

Метою даної статті є вивчення процесу перетворення радісної події в житті близько 70-ти родин на трагедію переважної більшості з них упродовж 1930-х років. Хронологічні межі дослідження – кінець 1920-х – друга половина 1930-х років – від часу заселення будинку й до трагічних подій навколо, а власне буквально у середині нього стосовно його мешканців.

Це дослідження є продовженням більш ранніх зацікавлень авторів проблематикою Розстріляного відродження та долею української інтелігенції [2]. Історіографія питання стосовно цієї конкретної проблеми доволі скудна. Назва будинку згадується побіжно у великій кількості робіт [3]. Однак практично відсутній аналіз повсякденного життя його мешканців.

Джерельною базою для дослідження виступають спогади [4]. Показово, що одні з них – мемуа-

ри Володимира Куліша – сина відомого драматурга, якраз дуже докладно описують проблематику статті. Власне, вони мають назву «Слово про будинок «Слово»» й переповідають події, побачені його очима. Читаються ці мемуари доволі легко, на одному диханні. Авторів притаманні літературні навички, можливо такі, які передалися у спадок від батька. Їх невеликий обсяг – 68 сторінок – дозволяє, доволі швидко прочитавши, поринути у далекий світ підлітка-юнака Володимира Куліша [5].

Отже, з архітектурного боку, у плані будівля представляла собою літеру «С», що знаходилася неподалік від сучасної центральної площі Харкова – чи не найбільшої на той час навіть у Європі. У процесі будівництва, як це часто буває, несподівано скінчилися гроші. А якраз у лютому 1929 року в Москві відбувався Тиждень української літератури, в ході якого був запланована нарада делегації українських письменників в ЦК ВКП(б). Абсолютно несподівано на прийом завітав Й. Сталін. Під час розмови О. Вишні закортіло поскаржитися на погані умови проживання й про те, що гроші на будівництво будинку вичерпано – він написав записку до президії. Отримавши, її прочитали й подивилися на вождя, той ствердно хитнув головою. У результаті, у вечорі на порозі московського готельного номеру з'явився чоловік з великою торбою і револьвером у руках: «Ви просили грошей?! Отримайте!» [6; с.226-227].

Будинок мав 5 поверхів і 68 помешкань. Проживали у ньому переважно письменники, поети, артисти, режисери. Цікаво, що не завжди в одній квартирі мешкала одна родина. Були випадки, коли на квартирі у господарів орендувала кімнату інша родина. Зокрема, родина Ю. Яновського винаймала помешкання у колеги по перу М. Бажана [5; с.42]. Однак за звичкою тих років «затесалося» туди й кілька людей, які до культури жодного стосунку не мали [5, с.9-10]. Крім того, з самого початку ходили чутки, що крім провідних літераторів, був варіант оселити серед них представників передового пролетаріату. Однак, як відзначав у листі до дружини Іван Дніпровський, що після походу до ЦК КП(б)У письменницької делегації від цієї ідеї «злиття пера й лопати» відмовилися [7]. Цікаво, що після закінчення будівництва 1928 року мешканців заселяти не поспішали – помешкання не були обладнані котлами для опалювання приміщень.

За твердженням того ж В. Куліша, масове довгоочікуване заселення будинку відбулося у грудні 1930 року – усі поспішали зустріти Новий 1931 рік у нових квартирах. Вибір помешкань стався шляхом жеребкування, результати якого змінити

вже не було можливим. Показово, що з початку М. Хвильовий тягнув жереб за чотирикімнатну квартиру. Однак піднялася хвиля незадоволення у результаті чого, щоб не роздмухувати скандал, письменник погодився взяти трикімнатну [7]. Претенденти по різному заробляли гроші, щоб відпрацювати кооперативний пай. Зокрема, мати Н. Дукіної працювала у дві зміни вчителем у школі [7], а талановитий автор В. Підмогильний мусив заробляти на життя перекладами [8; с.132].

У порівнянні з переважною більшістю умов проживання тодішніх міщан, «слов'яни» мешкали у розкошах, маючи п'яти-, чотирикімнатні квартири зі зручностями у середині. На даху будинку на технічному поверсі був розташований солярій, де теплими днями можна було приймати не тільки сонячні ванни, а й звичайний душ. Як підкреслює В. Куліш у своїх спогадах, ця архітектурна забаганка користувалася попитом лише серед дітей, дорослі люди тим майже не переймалися [5, с.10].

Оповідач також повідомляє один з цікавих моментів з життя мешканців. Біля парадних дверей були вмонтовані на дошці імена пожителів із дзвінками. Метаморфоза ж полягала у тому, що, коли хтось з прибулих, відшукавши потрібне прізвище, натискав на кнопку дзвінка, з'являвся геть інший мешканець з іншої квартири [5, с.11]. Узимку посеред двору з правого боку заливали ковзанку й усі, хто мав бажання, могли нею користуватися [5, с.19].

Будинок, з одного боку, був побудований за останніми досягненнями архітектурної думки. Але його важко порівнювати з будинками для працівників «Совнаркому» чи відповідальних працівників НКВД, там насправді був «люксус». У середині кожної квартири «Слова» були у наявності невеличка лазня, кухня. Однак «парадні» не були обладнані ліфтом, й саме тому мешканцям верхніх поверхів доводилося бігати раз за разом, особливо під час опалювального сезону, щоб доставити на потрібний поверх дрова чи вугілля. Щодо останнього, то його впродовж літа звозили до купи посеред двору, але до кінця опалювального сезону палива все одно не вистачало [5, с.10].

Показово, що на той час, телефонні апарати вважалися розкішшю. Проте не для «слов'ян». Одного дня у помешканнях усіх, без виключення, були встановлені телефони. Згодом, як з'ясувалося, це було зроблено з боку НКВД спеціально, з метою прослуховування розмов між літераторами [5, с.12].

Ще один з цікавих епізодів характеризує Ю. Смолич – реакція мешканців будинку на славнозвісну постанову ЦК КПСС від 23 квітня 1932 року

«Про перебудову літературних організацій». Він пише, що спочатку йому зателефонував, а потім і влетів, як буря, його сусіда по будинку «Слово» В. Поліщук й піднесенно-схвильованно, читаючи газету, яку тримав у руках, збиваючись, затараторив про зміст постанови. Після цього літератори вийшли на двір, до них приєдналися решта ознайомлених. Письменники сприймали це як тріумф, як перемогу. Хоча, зважаючи на час написання споминів – суцільний застій, Ю. Смолич коментує це як перемогу правлячої партії, її здоровий глузд [9, с.5-14].

Далі В. Куліш наводить характеристики практично усім мешканцям будинку. Серед них перший з померлих у «Слові» – Леонід Чернов – автор славнозвісного роману «125 днів під тропіками». Цей життєрадісний привітний письменник вже довго хворів на туберкульоз, що призвело до його передчасної смерті у січні 1933 року. Після Л. Чернова до його помешкання заїхала «велика партійна риба від літератури» критик Самійло Щупак, автор багатьох критичних статей. Тому, коли його арештували, особливо ніхто і не нервували [5, с.12-13].

Можна припустити, що проживання в одному будинку, доволі сильно згуртувало й до того міцну чоловічу дружбу провідних українських літераторів. Хочеться спинитися на «д Артаньяні та трьох мушкетерах» тієї доби – М. Хвильовому, М. Яловому, М. Кулішеві та О. Досвітньому.

Стосовно М. Хвильового В. Куліш згадує, що це був чоловік, який особливо не переймався своїм зовнішнім виглядом – носив, зазвичай, гімнастерку, чоботи. Краватку та сорочку одягав виключно на якісь урочистості. На знаменитому фото «ваплітян» його батько змайстрував щось на зразок краватки з носовичка, щоб той не псував загального пристойного вигляду. А ще, виявляється, М. Хвильовий був великим прихильником кінематографії – радив молодшому Кулішеві дивитися «Звенигород» («Звенигору». – Авт.) О. Довженка. Крім того, М. Хвильовий був великим поціновувачем ковзанки. Куліш-молодший згадує, що письменник полюбляв «гігантські кроки», довго катався, обов'язково вночі, а потім ще тривалий час в його вікні горіло світло... [5, с.62].

З особливим розпачем В. Куліш згадує день смерті М. Хвильового – 13 травня 1933 року. Він констатує: «Почалися відразу арешти, будинок притих, не чути було вже навіть дитячого галасу, здавалося, в будинку ніхто не живе...» [5, с.21]. Насправді, В. Куліш дещо перебільшує у цьому моменті. Діти продовжували грати у дворі, письменники працювали удома, адміністративні пра-

цівники ходили на службу, домогосподарки ходили на закупи, але...

Михайло Яловий та Олесь Досвітній були сусідами на сходовому майданчику – жили у середньому під'їзді на 2 поверсі. М. Яловий, відомий у літературі під ім'ям Юліан Шпол, автор роману «Золоті лисенята». Мав яскраві чорні й незвичайно розумні очі. Він жив з удовою покійного В. Еллана-Блакитного – Лідією Вовчик-Блакитною та їх дочкою Майєю [10; с.128-144]. На думку сучасних дослідників, Юліан Шпол сповідував «активний романтизм», як течію романтизму [11; с.295-296].

Про О. Досвітнього В. Куліш пише, що він був легкої вдачі, голений і з гострим носом. Мав велику колекцію мисливської зброї, що була розвішана на стінах. Коли О. Досвітнього арештували, у помешканні двічі робили обшук – шукали зброю. Знайшли колекцію, яку ніхто й не ховав, і нею виявилася... мисливська зброя [5, с.35]. Цікаво, що у заяві за підписом Л.Вовчик-Блакитної, вона наголошує на тому, що М. Яловий ніколи не поважав О. Досвітнього й не хотів з ним зустрічатися [10; с.134].

Урешті, заарештовано спочатку М. Ялового, за півроку - О. Досвітнього. Жоден з них не повернувся додому. З травня 1933 року збільшується коло звинувачених літераторів, але замовлення ще з Москви ще не надходило. Письменники тим часом скаржаться на «тихе божевілля», на неможливість працювати, на постійне переслідування «ангелів-хранителів» у плащах з чорним хутром. Будинок «Слово» у Харкові оточений ними, вони чергують і вдень, і вночі [12; с.296].

Оповідючи про свою родину, В. Куліш наводить порядок слів, які, можливо, для когось, і мали б забобонний вигляд: на Михайлівській площі, де Куліші мешкали до «Слова», їх кімната носила номер «13», у «Слові» – кв.33, номер телефону – 9-06-13, третій під'їзд, третій поверх. Цифра «3», – резюмує В. Куліш, – наче переслідувала їх [5, с.12]. Цікаво, що ця квартира, скромно умебльована, була прикрашена репродукціями французьких імпресіоністів, шанувальником яких був господар квартири – Микола Куліш [5, с.35]. Оскільки батько був арештований на шляху до похорон свого друга І. Дніпровського, і син не був очевидцем цієї події, він про неї не згадує [7].

Цікавим видається факт згадування В. Кулішем своїх вражень від відвідування помешкання М. Бажана, який проживав у чотирикімнатній квартирі розкішно умебльованій меблями з червоного дерева. Навіть у порівнянні з небідно обставленими квартирами інших мешканців вона виглядала шикарно [5; с.42]. Недаремно її воло-

дар не дуже зрадив, коли йому наказали переїжджати до Києва у 1934 році з просторих чотирикімнатних апартаментів до трикімнатного помешкання з кучою кухонькою [6; с.34-35].

Життя автора споминів проходило у дворі, у компанії своїх однолітків, саме їм присвячено окремих розділ під назвою – «Діти». Серед тих, хто належав до безпосереднього середовища Володимира, троє – Павло Лісовий, Ігор Лакиза, троє згодом Тарас Панченко. У будинку до компанії підлітків ставилися в цілому прихильно [5, с.53].

Одного разу, коли їм забажалося кинути бити байдики, й зайнятися справою – створити справжню столярну майстерню. Гуртом вони гайнули по будинку збирати приладдя. Їм ніхто не відмовив, так вони заволоділи молотками, кліщами, пилами, цвяхами. Проте, коли обхід будинку було зроблено, зникло й всяке бажання щось майструвати, а колишні власники так і не дочекалися повернення їм інструменту. Наступна забаганка втілена у життя – це гра в індіанців. За двором було зведено вігвам, розкладене багаття, на якому збиралися варити смачну кашу. Змайстровано трубку миру, яку пускали по колу... На жаль, ця подія завершилася велетенською пожежею, в ході ліквідації якої було знищено усе індіанське містечко [5, с.53-54].

Згадує окремо автор і про жіночу частину підлітків. Зокрема, він називає Любу Хвильову, як ту, що навчалася грати на фортепіано у консерваторії. Ще з приводу музичальності називаються Оріся Панченко та Ольга Куліш. Музичальність – одна з характерних рис мешканців будинку «Слово». Дівчата грали на музичних інструментах, хлопці співали; разом відвідували концерти у сусідньому парку ім. Т. Шевченка.

Забаганки тодішніх дітей та підлітків були доволі «скромними». Вони цікавилися фотографією. Ще вивчали радій, бо хотіли збудувати апарат, щоб слухати закордон. Захоплювалися електричними експериментами, від яких зіпсувалися вхідні дзвінки з вулиці. Особливо у таких експериментах відзначився Павло Лісовий: він, намагаючись змайструвати окрему телефонну лінію між мешканцями, «підставив» свого батька – Петра Лісового під електричний струм [5, с.55-56].

Грозою будинку «Слово» був син Сави Божка та Наталі Забіли – талановитої дитячої письменниці – Тарас Божко. В. Куліш для його характеристики використовує термін – «пострах». Цей малий завжди встрявав у будь-які халепи, поведив себе невиховано, чим дратував пожилців [5; с.55]. Показово, що у документальній розповіді С. Цалика та П. Селегея, присвяченій українським лі-

тераторам та їх будинку «Роліт»¹, зведеному у новій столиці УРСР Києві, у нарисі, що характеризує повернення О. Вишні, згадується батько Тараса – Сава Божко. Йдеться про те, що батько Тараса, Сава був неабияким п'яничкою, розмови вів виключно про їжу, чим дуже засмучував господарів. Яблуко від яблуні, відповідно, недалеко падає...

Окремий розділ у споминах називається «Моди». У ньому В. Куліш оповідає про те, що мешканці будинку своїм зовнішнім виглядом суттєво відрізнялися від решти мешканців столиці [5, с.58]. Показово, що «моди» у «слов'ян» були на канцтовари – олівці, ручки; на одяг – зимові імпорتنі короткі куртки з опушкою, білі валянки; на елементи одягу – зокрема, на ширококрисі капелюхи, на ціпки; а також на мисливських собак.

Стосовно останніх, то у Остапа Вишні, наприклад, були три мисливські цуцики та величезна собака, дог, розміром з теля, яку звали Цяця. Для собак О. Вишня відвів цілу кімнату у себе у квартирі. М. Хвильовий мав трьох мисливських собак – Пом (Помічник), Зав (Завідувач), Бух (Бухгалтер). Щодо родини Кулішів, то вони мали мисливського пса, якого свого часу подарував М. Хвильовий, англійського сетера Джоя [5, с.59].

Ще один з розділів споминів присвячений спорту. Надзвичайно популярним видом спорту на той час була «відбиванка». Як видно з контексту, йдеться про звичайний сучасний футбол. Для турнірів був облаштований спеціальний майданчик. Зазвичай, грали діти, однак згодом гра стала популярною і серед дорослих. Доволі скоро слава про турніри широко розповсюдилася. Грали, як правило, на пиво. На літній період змагання здебільшого припинялися, а відновлювалися, коли люди поверталися з вакацій. У випадках, коли до Харкова приїжджали на гастролі театри з інших міст, на території двору влаштовували змагання збірних. За поєдинком «касів» спостерігали мешканці будинку, жіночки «вивалялися» з вікон і підбадьорювали своїх. Проте, коли «слов'яни» програвали, вікна тихцем закривалися [5, с.61].

Показовою була реакція владних органів до родин арештованих. Як писав один з очевидців процесу І. Багрянний: «Беручи до в'язниці батька родини і ще не вияснивши його провини, викидали його родину геть на вулицю, таврували їх ворогами народу, організовували цькування їх у суспільстві, позбавляли праці і засобів існування» [1, ч.ХІ]. В. Куліш кілька разів згадує по тексту про подібні ситуації: «В страшних часах, які послідували після короткого безжурного життя, жажливих часах арештів, розстрілів, заслань на-

ших батьків, доля дітей українських письменників і мистців була невесела. Я більше ніколи не чув про них і не зустрів їх у житті» [5; с.57]. На підтвердження цього факту – родини заарештованих часто-густо відправлялися на заслання до Казахстану [7].

Підсумовуючи вище викладене, зазначимо, що серед 62 квартир, відведених творчій еліті «буржуазного будинку» були вивезені й розстріляні 33 українських письменника, художника й діяча культури, двоє покінчили життя самогубством, не бажаючи миритися з похмурою советською дійсністю, 13 жильців будинку «Слово» були заслані до сталінських таборів. Таким чином, елітні апартаменти для українських советських літераторів перетворилися на справжню грандіозну «мишоловку», мета якої – відловити «неблагонадійних» інакомислячих інтелігентів, навіть якщо вони такими й не були. Стіни письменницького будинку «Слово» до цих часів бережуть атмосферу кам'яних «клетушек», ставших «камерами предварительного заключення» для своїх жильців [7].

Разом з тим, не варто шукати у споминах В. Куліша систематизації та глибокого аналізу – він просто переповідав події, свідком яких йому довелося бути. Не згадує він і «нашумілої літературної дискусії, що її розпалив Хвильовий» [14, с.6]. Тут видається все зрозумілим – на час її проведення Володимир був ще досить маленьким хлопчиком.

Отже, завдячуючи споминам, перш за все В. Куліша, ми маємо можливість чітко й послідовно усвідомити основні перипетії життя мешканців будинку «Слово» у період 1930-1937 років. Завдячуючи тому, що автор мав неодномоментні нагоди спілкуватися з друзями батька, безпосередньо належав до кола зростаючого покоління, ми маємо такі «інтимні» спомини про «слов'ян». Через те, що йому вдалося під час II Світової війни виїхати закордон, він зміг не те щоб написати, а й видати для широкого загалу свої мемуари абсолютно без цензури. Звісно, це був не мільйонний тираж, однак на сьогоднішній день він виявився більш доступним авторам, за мемуарну епопею Н. Дукіної [16], що вийшла друком у Харкові вже у наш час, «На добрий спомин».

Справедливо зазначити, що загальна політика більшовицької партії відносно українського народу була спрямована на максимальне його знищення. До селянської верстви було застосовано стратегію голодомору. А стосовно еліти суспільства – письменників та поетів – індивідуальний терор. Список мешканців харківського Будинку літераторів «Слово»: за кожними дверима – міні-історія родини, що окремим струмочком вли-

1 Роліт – будинок робітників літератури

вається в історію народу, олюднює безжальний літопис репресій.

Недаремно, саме зараз, коли імперські бажання сучасної російської влади наполегливо втілю-

ються у життя на Сході країни, дуже популярним став термін «біополітика» комуністів 1930-х років стосовно української культури.

Список використаної літератури

1. Багрянний І. Чому я не хочу вертатися до СРСР. Режим доступу. - Електронний ресурс: <http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1210>
2. Бондаренко В.П., Турчина Л.В. Суспільно-громадська і літературно-організаційна діяльність М. Хвильового в 20-ті на початку 30-х років. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗДУ, 1993. Вип.1. С.135-149; Турчина Л.В., Дорошенко К.В. Юрій Яновський – “прислужник” сталінського режиму. – Запоріжжя: ЗНТУ, 2018 (готується до друку); Турчина Л.В., Спудка І.М. Сергій Пилипенко: приклад лицаря духу доби Розстріляного Відродження. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2016. Вип.46. С.205-209 та ін.
3. Кузякіна Н. Автопортрет, інтерв'ю, статті з історії і теорії драми; україністика, лесеознавчі і театрознавчі студії; русистика, компаративістика; рецензії; контроверсійна історія літературного процесу 1950-1990 рр. крізь призму незаангажованої та ідеологічно голобельної критики; спогади / Упоряд., вступна стаття В.П. Саєнко; науковий редактор С.А. Гальченко. Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 2010. 574 с.; Цалик С.М., Селегей П.О. Таємниці письменницьких шухляд: Детективна історія української літератури. Київ: Наш час, 2011. 2-ге вид. 352 с.; Шкандрій М. Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920 х років. Київ: Ніка-Центр, 2015. 2-ге вид. 384 с.
4. Архів Розстріляного Відродження: матеріали архівно-слідчих справ українських письменників 1920-1930-х років / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Олександра та Леоніда Ушкалових. Київ: Смолоскип, 2010. 456 с.; Костюк Г. Зустрічі й прощання: Спогади у двох книгах. Київ: Смолоскип, 2008. Кн. 1. 720 с., Кн.2. 512 с.; Куліш В. Слово про будинок “Слово”. Спогади. Торонто: Гомін України, 1966. 68 с.; Смолич Ю. Розповідь про неспокій триває. Київ: Рад. письменник, 1968. 285 с.
5. Куліш В. Слово про будинок “Слово”. Спогади. Торонто: Гомін України, 1966. 68 с.
6. Цалик С.М., Селегей П.О. Таємниці письменницьких шухляд: Детективна історія української Київ: Наш час, 2011. 2-ге вид.
7. Шемигон Р. Харьковский дом “Слово” – элитная “мышеловка” для представителей “расстрелянного возрождения”. Режим доступа.- Электронный ресурс: <https://www.kharkovforum.com/showthread.php?t=5034490>
8. Турчина Л.В., Ричко О.В. Валеріан Підмогильний – представник київської філії хвильовістів. Тиждень науки. Тези доп. наук.-практ. конф. Запоріжжя, 14–18 квіт. 2014 р. Запоріжжя: ЗНТУ, 2014. С.131-133.
9. Смолич Ю. Розповідь про неспокій триває. Київ: Рад. письменник, 1968. 285 с.
10. Заява Лідії Євгенівни Вовчик-Блакитної від 19 червня 1937 року. Архів Розстріляного Відродження: матеріали архівно-слідчих справ українських письменників 1920-1930-х років / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Олександра та Леоніда Ушкалових. Київ: Смолоскип, 2010. С.128-144.
11. Кузякіна Н. Несподіваний сюжет. Із слідчої справи Миколи Куліша. Кузякіна Н. Автопортрет, інтерв'ю, статті з історії і теорії драми; україністика, лесеознавчі і театрознавчі студії; русистика, компаративістика; рецензії; контроверсійна історія літературного процесу 1950-1990 рр. крізь призму незаангажованої та ідеологічно голобельної критики; спогади / Упорядник, вступна стаття В.П. Саєнко; науковий редактор С.А. Гальченко. Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 2010. С.295-305.
12. Турчина Л. В., Перелигіна М. В. Творча співпраця Леся Курбаса та Миколи Куліша. Тиждень науки. Тези доповідей науково-практичної конференції, Запоріжжя, 15–19 квітня 2013 р. / Редкол.: Ю. М. Внуков (відпов. ред.) та ін. Запоріжжя: ЗНТУ, 2013. С. 244-246
13. Кузякіна Н. “Ув'язнений за суворою ізоляцією”... Роздуми над долею Миколи Куліша. Кузякіна Н. Автопортрет, інтерв'ю, статті з історії і теорії драми; україністика, лесеознавчі і театрознавчі студії; русистика, компаративістика; рецензії; контроверсійна історія літературного процесу 1950-1990 рр. крізь призму незаангажованої та ідеологічно голобельної критики; спогади / Упорядник, вступна стаття В.П. Саєнко; науковий редактор С.А. Гальченко. Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 2010. С.276-295.
14. Мовчан Р. Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер'єрі: Монографія. Київ: ВД “Стилос”, 2008. 544 с.
15. Давиденко В. Вступ. Куліш В. Слово про будинок “Слово”. С.5-7.
16. Дукіна Н. На добрий спомин... Харків, 2002. Режим доступу. - Електронний ресурс: http://www.sq.com.ua/rus/news/no_rubric/23.12.2002/doch_perevodchika_i_pisatelya_ndukina_predstavila_biograficheskuyu_knigu_o_nem_i_drugih/